

2009/3

Pécsi műhely

többlet

filozófiai folyóirat

Horváth Péter A retorika nyelve és az esztétika metafizikája Rendszertelen reflexiók Nietzsche nyelvelfogásáról

...a művészet által megmutatja az életnek –
az élet!

Kulcsszavak: *művészet-metafizika, esztétikai fenomenon, esztétika-fenomenológia, retorika, fogalmi nyelv absztrakció, művészt*

Nietzsche filozófiájának háttörténetében belül két problémakörnek – a metafizika és a nyelv kérdésének – a tárgyalása lényegesen helyet foglal el. Nietzsche metafizikához viszonyított pozíciójának kijelölése Heidegger óta az egyik legöbber tárgyalt vitatéma a szakirodalomban, s azon kérdés előtérbe, hogy Nietzsche a metafizika beteljesítője-e, vagy sem, szorosan kapcsolódik a nyelv filozófia-irrodalmi problématicájának felértékelődéséhez? Mi szemlézi ezt jobban, mint Foucault megállapítása, miszerint a nyelv Nietzschevel jutott először a gondolkodás mezéjére, amivel a filozófia legfontosabb feladataira tájékozódhat. A következőkben nem térünk ki e háttörténetet belső fejlődésének boncolgatására, de – kapcsolódva a jelzett problémafelvételhez – Nietzsche korai, bázeli időszakából származó két olyan írását vizsgáljuk meg, amelyek a nyelv kérdését járják körül.

1 Nietzsche, Friedrich: *A művészet színtere a zene szellemében*. Ford: Keresztény Irodalom Társasága, Budapest, 1986, 65-66.

2 Lásd ennek egyik összefoglaló példáját: „Utoljára Nietzsche tette tapasztalatát ezt a hazatéréséről. Ebből azonban a metafizika belül nem volt képes másképp találni, mint a metafizika megfordítását, ami azonban a kultúráliság beteljesítése.” Heidegger, Martin: *Level a „humanizmusról”*. Ford: Haasó Béla. In: *Újvilág*. Osiris, Budapest, 2003, 313. Heidegger Nietzsche-t mint metafizikus gondolkodót meglatározó részének dekonstruktív kritikát illetően lásd: Derrida, Jacques: *Két kérdés akitársolatról* (Nietzsche/Heidegger). Ford: Sulygó Bálint, Szűcs Tamás. *Literatúra*, 1991/4. 322-335; Derrida, Jacques: *Építkezés*. Nietzsche sülusa. Ford: Fort: Sajtó Sándor. *Albannus*, 1992/3. 172-213.

3 Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok*. A *szavak és a dolgok* antológiájában. Ford: Komlányi Török Gábor. Osiris, Budapest, 2000, 341.

A nyelvelméleti létezéseseket felvázoló frások értelmezéséhez Nietzsche korai periódusának egyik meghatározó gondolhatat vázashozunk kimutatási alapul. Nietzsche 1870-es évekből gondolkodásának talán legfontosabb felismerése a művészet metafizikájának megfogalmazására vonatkozik. Mindez azt jelenti, hogy Nietzsche a létező időszakában még önmaga által is bevallottan metafizikus gondolkodó, a metafizika egy sajátos típusának – az esztétikai világasz metafizikájának – képviselője.⁴ A művészet-metafizikának ennek a kezdetben nagy horderejű gondolhatával – amint arról egyik lejegyzése tanúskodik – Nietzsche 1877-ben számol le végleg.⁵ Mindez azért nem mellékes, elhanyagolható szempont, mert kimutató feltevéseink szerint Nietzsche nyelvfilozófiai megállapításai mindenképp az esztétika-metafizika összefüggésében értelmezhetőek megfelelő ártanyalysággal és pontossággal.

I. A művészet metafizikája mint esztétika-fenomenológia

A művészetként elgondolt metafizika tézisét Nietzsche részletesen az 1872-ben megjelent *A tragédia születése* című művében dolgozta ki. Nietzscheként ez a Wagner hatása alatt született munkája a görög tragédia eredetét s ezen keresztül a művészet metafizikáját a zene szelleméből vezeti le. Szigorúan véve tehát egy zeneesztétikai metafizikával van dolgunk, melyet Nietzsche – talán nem véletlenül – a Richard Wagnerrel való szakítást követően vetett el végérvényesen.⁶

Az esztétikaként értelmezett metafizika érvényességét Nietzsche ifjúkori főművében a görög tragédia hivatott példázni. A szövegben a kimutatást jelentő természetű állapott az apollóni álom és a dionüszoszi mámor mint a természet két művészetösszetevőnek létezése jelenik meg, amely művészet-istenségek a természetben (*physisz*ben)

⁴ Nietzsche, Friedrich: *A tragédia születése*, i. m. 54.

⁵ „Korábbi frásaim olvasásának határozottan kijelentem, hogy felleghyiam az azokban lényegében uralkodó metafizikai-művészi nézeteket: keletkezésük ugyan, de tartalmukról.” Nietzsche: *Sémantiké Wörker*, 8. Bk. Herg: Giorgio Colli-Nazario Montinari. München, 1980. 463. láthat. Salfmaneki, Rüdiger: *Nietzsche. Szólamai életről*, Ford: Györfly Mihály. Europa, Budapest, 2002. 118.

⁶ Salfmaneki, Rüdiger: *Nietzsche*, i. m. 118.

közvetlen módon nyilatkozhat meg?⁷ Ebben az összefüggésben a tragédia úgy jelenik meg, mint ezen közvetlenség alapuló természetű állapot művészet állati olyan felbontás és esztétikai megjelölés, ami az apollóni álom és a dionüszoszi elem találkozására és egyesülésére vezethető vissza: a dionüszoszi elragadtatottság megtöri az álom látszóként megnyilvánuló hatalmát, aminek ellenlétezésésképpen a zene képi megjelenéshez jut. A természet rendjét megörözt tragédia legfontosabb teljeslunénye abban áll, hogy *esztétikai* minőségében viszi színtre a zenei eksztázisnak és az álom jelenséglágnak egyesülését. Nietzsche értelmezésében ezért is kap kimutatót szerepet az esztétikai fenomen (*ästhetischer Phänomen*) kifejezés, amelyben az esztétikai metafizikai meghatározása nyert el jelentését. A Nietzsche által deklarált művészet-metafizikának a lényege az esztétikai fenomen kifejezésében sűrűsödik össze, ami azonban csak annyiban tekinthető metafizikának, amennyiben elve fenomenológikus jelentéssel bír. Ebből fakadóan, amit művészetben Nietzsche művészet-metafizikaként határoz meg, kritikai terminológiával mint „esztétika-fenomenológiát” írhatjuk le. Ennek az „esztétika-fenomenológiának” a körülhatárolása azért megkerülhetetlen, mert csak ennek révén lehetséges *A tragédia születésének* olyan értelmezése, amely a fenomenális mozzanatot nem kapcsolja egyoldalúan az álom állati megjelöléshez,⁸ hanem érvényesen tekint a tragédia-konceptió egészét illetően. A természet két művészetösszetevőre által megalkotott empirikus-fizikai világ eredetileg álom és zene illúziójának varázsa alatt áll, a tragédiában ennek a varázsnak az esztétikai feldolgozása meggy végbe, lehetővé téve ezáltal a fizikai világnak a metafizika irányába való meghaladását. A fizikai realitás ilyen metafizikai esztétizálásának szükségességét következménye, hogy Nietzsche a természet rendjébe belátó megismerő embert elve tragikus lényként ábrázolja, aki azt követően, hogy elragasztódott természetű feltételeitől, önmaga és a világ létezését már kizárólag csak esztétikai fenomeniként képes igazolni.

⁷ Nietzsche, Friedrich: *A tragédia születése*, i. m. 31.

⁸ Lásd ennek egyik példáját: Kulcsár Szabó Zoltán: A nyelv zenéje. Főfőlség és hiány A tragédia születésében. In: Uő: *Talán éberről szemle. Nyelvi és történelmi Paul de Manról*. Káció, Budapest, 2007, 9–10.

Nietzsche „kenneturi filológiája” egy új program első megfogalmazását jelentő, amelynek az esztétika-fenomenológia megalkotása jelentő a fundamentumát. E helyütt nincs módunk részletesen elmezni, hogy ezen alapvetésen belül miként jelöli ki Nietzsche a tragikum helyét a jelenségek létének esztétikai fenomená törtenő átfordításában. Ahhoz azonban, hogy Nietzsche nyelvölelcséleti írásainak elemzéséhez a következőkben nekifogjunk, fontos látnunk, hogy *„A tragédia születése* legfontosabb eredménye az esztétikai fenomenára épülő művészet-metafizikájának a megalkotásában áll, amely meghatározó marad Nietzsche herveens évekből gondolkodását illetően.

II. Az esztétika aktualitása a nyelv kérdésében

Annak hangsúlyozása, hogy Nietzsche gondolkodásában a művészet metafizikája egészen 1877-ig érvényben marad, első sorban azért figyelemre érdemes tény, mert Nietzsche legfontosabb nyelvfilozófiai írásai 1877 előttről származnak. Ahogy arra Ernst Behler rámutatott, Nietzsche nyelvelmélete egy olyan három-négy évet felölelő rövid időszak eredménye, amely az 1869-ből származó *Von Ursprung der Sprache* című töredék lejegyzésétől az 1873 nyarán keletkezett *Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne* című szövegig tart. Ez a periódus Nietzsche pályáján egyedülálló abban az értelemben, hogy később soha nem foglalkozik ilyen intenzív módon a nyelv kérdéssel, mint ezekben az években,⁹ aminek persze hozzászámíthatjuk még a következő év nyarán tartott retorika-előadásokat¹⁰ is. Mindebből ugyanakkor azt a következtetést is levonhatjuk, hogy Nietzsche számára az esztétika-metafizika koncepciója a nyelvre vonatkozó fokozott

figyelem időszakának lezárásával sem veszi el érvényességét. Úgy tűnik tehát, hogy a nyelv kérdésének tematizálása önmagában nem bizonyul Nietzschénél olyan horderejű problémának, amely képes lenne kilencedeni és megkérdőjelezni a kizárólag esztétikailag igazolható létezésre vonatkozó metafizikai alaptelet. Mindez abból a szempontból is figyelemreméltó, hogy *„A tragédia születése* gyakran jelenik meg olyan értelmezői kontextusban, amely a nyelvelméleti szövegekhez viszonyítva leértékeli annak artisztikus metafizikáját. Ennek jegyében például Paul de Man az esztétika-metafizikát egy olyan „generatív nyelvfelfogásra” vezeti vissza, amelyben a zene mint „hangként és dallamként felfogott nyelv” elsőbbséget élvez a retorika nyelviségével szemben. De Man szerint Nietzschének *„A tragédia születése* utáni írásai ennek a logocentrikus nyelvszemléletnek a fokozott dekonstrukciója teté kísérletekként értelmezhetők.¹² S említtet írásában Behler szintén arról értekezik, hogy a metafizikus, abszolút reprezentációmentesen nyugvó tragédiakönyvvel szemben – amelyben a dolgok lételepja (az „ős-egy”) az emberrel közvelendül jut kifejezésre – az antropomorfizációellenes *Über Wahrheit und Lüge* egy a valósággra mint referenciára való hivatkozást kiküszöbölő nem-reprezentáció elvű nyelvfelfogást jelent meg.¹³

Ha a fenti kritikák fényében vetünk egy pillantást arra, hogy milyen státusszal rendelkezik az ember Nietzsche tragédiakonceptójában, akkor azt láthatjuk, hogy az ember legmagasabb rendű létőségét nem a műveltségbeli tudás alanyaként vagy műveszi alkotóként nyeri el, hanem kizárólag műalkotás volatának jelenőségében.¹⁴ Mindez azt is jelenti, hogy *„A tragédia születése*ben a nyelvnek nincs kününtetett szerepe az ember pozíciójának meghatározásában, ezt a funkciót az esztétika-metafizika tölti be. Az esztétikailag megalapozott létezésen belül Nietzsche ezért is határozhatja

⁹ Slonerdijk, Peter: A gondolkodó a szimpadon. Ford: Bendt Jánk. In: Uő: *„A gondolkodó a szimpadon. „A jó Hir megajánlatai*. Helikon, Budapest, 2001, 38.

¹⁰ Behler, Ernst: *Die Sprachtheorie der frühen Nietzsche*. In: „*Centenar-Geburt*”. *Wissenschaft, Kunst und Philosophie beim jungen Nietzsche*. (Hsg) von Tilman Bartsch, Federico Geraman und Aldo Venturri. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1994, 99–100.

¹¹ Nietzsche, Friedrich: *Konzen*. Ford: Farkas Zsolt. In: Thomka Eszta (szerk.): *Az indolom elméleti I.*, Jelenkor, Pécs, 1998, 5–49.

¹² Ez a megállapítás de Man érvelésében arra vezethető vissza, hogy a metafora figurális és tulajdonképpen jelentése közü viszony genetikusan alapon nyert meghatározás, ami így nem képes megörömi a metafizika érvényességét sem. de Man, Paul: *Genezis és genealógia*. Ford: Fogarasi György. In: Uő: *„A khatás alagórái. Figuralis nyelv Konzen, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*. Ictus – JATE Indolomelméleti Csoport, Szeged, 1999, 122–123.

¹³ Behler, Ernst: i. m. 102.

¹⁴ Nietzsche, Friedrich: *„A tragédia születése*. i. m. 54.

meg úgy az emberi szubjektumot – megkülönböztetve az alkotói kompetenciákkal felruházott ős-művésztől, a génüssztől –, mint „művészi projektumot és képet”.¹⁵ A szubjektum tehát cleve esztétikai léttel bír, képi, projektált létmódja pedig egyedül a génüssz művészi teljesítményének eredménye.

Ha összevetjük *A nem-morálisán feljagott igazságról és hazugságról* című szöveget és Nietzsche retorikakurzusát a görög tragédia genézisét tárgyaló kötettel, az esztétika problémáinaknak folyamatos, állandó jelenlétét figyelhetjük meg. Ennek jegyében Nietzsche nyelvkritikai fejtegetésében a génüssznak megfélemlíthető „művészi módon alkotó szubjektum”¹⁶ szerepe éppúgy kulcsfontosságú marad, mint „a nyelvben teljes művészi eszközök”¹⁷ funkciója a retorikaként fel-fogott nyelv esetében. Amely területen valóban érdemi elmozdulás figyelhető meg, az elsősorban a korábban domináns szerepű zenének a teljes mellőzését érinti. Amíg *A tragédia születése* az ős-művész ketős tevékenységét az álom apollóni és a zene dionüszoszi összefüggésében írta le, addig a nyelvelméleti szövegekben annak lehetőségét tanú, hogy a dionüszoszi elem teljességgel kiszorul az elméletek homloktéréből. Mindez azonban nem cáfolja azt a tényt, hogy az esztétika azt követően is megőrzi jelentőségét, hogy Nietzsche gondolkodásában a nyelv problémája kerül a vizsgálódások középpontjába. Adódik tehát a kérdés, hogy miként függ össze egymással az esztétika-fenomenológia kidolgozása és a nyelv kérdése, s ezen belül mennyiben tulajdoníthatunk fontos szerepet az esztétikának Nietzsche azon belátásában, amely a retorikát helyezte a nyelv megértésének alapfelfeltevécé.

III. A retorikaként elgondolt nyelv

A hetvenes évek elején Nietzsche nyelvszemléletének legfontosabb elemét a retorika alkotja. Természetesen Nietzsche a retorikát nem puszta mint a meggyőzés tanát és az alakzatok rendszerét

15 Uo.

16 Nietzsche, Friedrich: *A nem-morálisán feljagott igazságról és hazugságról*. Ford. Tóth György. In: Athenaeum, 1992. I/3. 10.

17 Nietzsche, Friedrich: *Retorika*, i. m. 21.

32

ТОВАЛЕТ

fogja fel, s nem is egyszerűen a nyelvi elokvencia eszközeként kezeli, hanem a nyelv elidegeníthetetlen, inherens részeként értelmezi. A kiinduló tézis, miszerint a nyelv retorikai meghatározottsága, elméleti szempontból többféle argumenációval igazolható. Nietzsche esetében a retorika speciális jelentőségét jól jelzi a tény, hogy nem egyszerűen a nyelv tropológikus minőségének a hangsúlyozásáról van szó, hanem retorika és nyelv közvetlen azonosításáról. A nyelv és retorika megfélemlítése – ami retorikailag metaforikus azonosításként értelmezhető – Nietzsche retorika-előadásának olyan megfogalmazásában érhető tetten, amelyekben a szavak és trópusok közti különbség eltörlése azáltal nyer magyarázatot, hogy „tulajdonképpen minden figuráció, amit szokás szerint beszédnek nevezünk”.¹⁸ Nietzsche ezzel az értelmezői műveléssel abszolútizálja a retorika jelentőségét, s a nyelvet mindegy feloldja a retorika egységében. Az apodiktikus állítás, miszerint „a tulajdonképpeni szavak és a trópusok között nincs különbség”, retorika és nyelv olyan egységet koncipiálja, amelyben nem őrződik meg a két fél különállóság, hanem egy különbség nélküli egységben olvad össze. A retorikaként elgondolt nyelv így Nietzsche előadásában végső soron egy totalizáló értelmezői lépésre vezethető vissza.

A retorikának a nyelv megértésében játszott felételen elsőbbsége Nietzsche-nél összekapcsolódik egy, a fogalmi nyelvhasználatot, a tudományt és a logikát érintő kritikával is. Ennek megfelelően az *Über Wahrheit und Lüge* összefoglaló zárata két ember típust állít egymás mellé, a retorikát képviselő intuitív, valamint a fogalmak, absztrakciók vezető embert. Ez a szöveg befejezésében kiépülő formális szimmetria művészet és tudomány, retorikai nyelv és fogalmi nyelv egymást kiegészítő kölcsönös feltételezettségén alapul. A közös kiindulópontot az élet feléti uralom megvalósítása jelenti, ebbert a vonatkozásban a művészet és a tudomány célja ugyanarra irányul. Nietzsche nyelvfilozófiai problémafelvetésének alapja így módon élet és hantlom viszonyában nyeri el önmagán túlmutatató jelentőségét.

„Vannak korszakok, amelyekben egymás mellett áll az értelem embere és az intuitív embere, az egyik gyanakvó bizalmatlansággal

18 Uo. 23–24.

2009/3

33

tekint az intuícóra, a másik guinyal az absztrakción; az utóbbi éppoly irracionális, mint amilyen művészetlen az első. Mindketten uralkodni vágnak az életen; emez úgy, hogy a legfőbb bajokat előrelátással, józan okossággal, fegyelmezetten tudja fogadni, a másik úgy, hogy mint »öröklön boldog hős, ama bajokat meg se látja, és csak a látszatát változtatott, széppé stilizált életet fogja fel valóságként»¹⁹ – írja Nietzsche.

A Nietzsche írásában felvázolt bináris struktúra a nyelv belső – topológikus és fogalmi – megszottságát foglalja magába. Amint a szövegből kiderül, a nyelv ilyen dichotóm szerkezetében a két nyelvhasznaat teljesen egyenrangú helyet foglal el egymás mellett. A nyelvnek ez a bináris struktúrája azonban önmagában mégsem ad teljes képet Nietzsche nyelvsemleletéről. Mert miközben az idézet részleiben azt láthatjuk, hogy miként illeszkedik egymás mellé a fogalmi és retorikai nyelv, addig az értelkezés leginkább éppenn annak bizonyítását célozza meg, hogy a fogalmak a metaforikus nyelvből jönnek létre. Ez a metaforának a fogalommal szembeni elsőbbségét tételező genedikus magyarázat azonban nem tekinthető Nietzsche eredeti újításának, mert – ahogy arra Jacques Derrida rámutatott – a metafora (metafizikai) történetének alapvető sajátossága, hogy története nem a kimozdítás vagy a szakadás, hanem a folyamatos deprimáció, „az őseredei értelem előrehaladó kopását” szerint szerveződik.²⁰ A fogalom tehát a metafora „nyúrtésége” (usure) révén, elhasználódásának megszaktalan szkevenciáltságában jön létre, amíg végül – ahogy Nietzsche fogalmaz – a fogalom már nem több, mint a metafora maradványa. A fogalom ilyen topológiai genecológija ugyanakkor – amint azt de Man is jelözte *A tragédia születése* kapcsán²¹ – familiális összefüggésekbe ágyazódik be, amennyiben a metafora Nietzsche szövegében mint a fogalom nagyanyja kerül megnevezésre.²² A metaforának a

19 Nietzsche, Friedrich: *A nem-morálian feljagott igazságról és hazugságról*, i. m. 14.

20 Derrida, Jacques: *Felár mítológia*, Ford: Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán, In: *Az erudíció elméletei V*, Szerk: Thomka Beáta, jelenkor, Pécs, 1997, 15.

21 de Man: *Genetika és genecológia*, i. m. 119.

22 „...a fogalom nem más, mint egy *mitófora maradványa*, és hogy az idegügernek műveszi természetü képekké alakításának illúziója, ha nem is a szülőanyja,

Derrida által hangsúlyozott *folymatos* elköpását tehát kiegészíti a leszámrazás *megszaktalait*, az anya helyét átugró szülői narratívája. A genedikus modellhez így Nietzsche esetében ketűs jelentés rendelkezhető hozzá, amennyiben a metafora/fogalom közvetlen nyelvi folytonosságához a szülői genecológia közvetet, megszakított tendje párosítható.

Amint látható, Nietzsche-nak a nyelv problémájához kapcsolódó fejtegetései meglehetősen összetett képet mutatnak. A retorika és a fogalmi nyelv közt megformált szimmetrikus egyensúly látszólag ellentmond a retorika abszolút elsőbbségét hirdető 1874-es egyetemi kurzus állításának, s a retorika és nyelv közt azonosítás különbség nélküli totalizációja pedig szintén kizárni látszik a művészs és a tudós nyelv közt felállított oppozíciót. Mindezen diszkurzív összefüggések elsősorban Nietzsche nyelvelméleti reflexióinak komplexitásából következnek, amennyiben egyszerre rendelik egymás mellé a retorika nyelvi totalizációját, illetve a fogalmi és topológiai nyelvhasznaat közt ellentétet.

IV. A művészetet metafizikája és a nyelv retorikája

Az esztétika helyének és funkciójának kijelölése a nyelv kérdését feldolgozó szövegek struktúrájában tovább árnyalja a fentiekben vizolt viszonyrendszer. *A tragédia születésében* Nietzsche a tragikus megismerés pusztító tendenciájával az esztétikára a metafizikai vigasz szerepét ruházta, így a művészetet elsősorban az a kompenzativ feladat hárul, hogy elvisselhetővé, kibíthatóvá tegye a tragikusként felismert lét pusztító erejét. Az eleve retorikaként értelmezett nyelv összefüggésben a művészetnek ez a dramatizált és heroikus szerepe bár háttérbe szorul, mindennek ellenére azonban továbbra is megőrtzi metafizikai jelentőségét.

Az esztétikum metafizikája és a retorikaként felfogott nyelv közt viszonyrak a tisztázása alapvető kérdés, ha Nietzsche gondolkodását a korai házai időszakban meg kívánjuk érteni. Teoretikus szempontból ennek a problémafelvetésnek elsősorban a de mindensetre a nagyanyja minden fogalomnak” (kiemelés az eredetiben) Nietzsche, Friedrich: *A nem-morálian feljagott igazságról és hazugságról*, i. m. 8.

Nietzsche-recepciónak a hetvenes években kialakuló dekonstrukтив vonala kölcsönöz aktualitást. A nyelv eredendő retorikus voltának hipotézise a dekonstrukció gyakorlatának egyik kiindulópontját jelenti, innét szemlélve tehát Nietzsche nyelvkritikai írásai ezen retorikus nyelvfelhasználás előtérbe kerülését. A de Man-féle dekonstrukció metafizika-kritikáját ez a nyelvretorikai diskurzus határozza meg, amelynek ugyanakkor egyik legfontosabb vonása abban ragadható meg, hogy következetesen leértékeli a megértés fenomenalizmusaként értelmezett esztétika jelentőségét. Ez közön viszza de Man azon értelmezésében is, miszerint Nietzsche metafizika-kritikája is eleve az esztétika kritikájából indul ki.²³ Ha azonban tisztecsében megvizsgáljuk Nietzsche nyelvkritikai témájú írásait, akkor azzal szembeesülhetünk, hogy a de Man által szembeállított retorika és esztétika relációja Nietzsche esetében egészen más összefüggésben jelenik meg.

De Man esztétikai ideológia-ellenes dekonstrukтив gyakorlatával ellentétben Nietzsche-nél azt láthatjuk, hogy az esztétika nem csupán megőrizi létjogosultságát, hanem metafizikai rangjának megfelelően a legfontosabb kiindulópontot jelenti. S ez az „esztétika-fenomenológia» nemhogy nem zárja ki a nyelv retorikai jellegét, hanem elméleti keretétől szolgál annak. Ez legpregnánsabb formában elsősorban abban érhető tetten, hogy Nietzsche a nyelvi jelölés rendjét meghatározó szubjektum–objektum közti kontaktus meghatározásakor *kezdésként* az esztétikai viszonyt tartja lehetségesnek és egyedül érvényesnek: „két olyan, mindenesetül különböző szféra között, amilyen a szubjektum és az objektum, nincs kauzalitás,

23 Mivel de Man szerint az esztétika nem léven autonóm elmélet, hanem Kant és Hegel óta az egyetemes filozófiai rendszerek alkotja részét, ezért Nietzsche filozófiakritikája ab ovo az esztétika destruktívját is magába foglalja. Man, Pauli de: *Ellenszegülés az elméletnek*. Ford: Haba Miklós. In: *Új-Évszázad és interpretáció*. Ford: Bacsó Béla. Cserépfalvi, Budapest, [é.n.] 101. De Man írásában Nietzsche gyakran jelenik meg úgy, mint az irodalom materialitását elnyomó esztétika hatalomszabályzó funkcióinak kritikusai; ez figyelhető meg többek közt a Jauss-kritikában is. Man, Pauli de: *Bevetés*. Ford: Mohai Gábor Tamás. In: Hans Robert Jauss. *Kritikaelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris, Budapest, 1997, 421–425.

helyesség avagy kifejeződés, hanem mindössze esztétikai viszony lehet.”²⁴

A nyelv tehát nem egy előzetesen adott empirikus közegben, hanem eleve esztétikai összefüggések közepette működik. Mégpedig azon oknál fogva, hogy Nietzsche gondolkodása az esztétika metafizikájából indul ki, amelyhez képest az empirikus-fizikai valóság éppúgy csak másodlagos, származtatott lehet, ahogy a fogalom is csupán a metafora maradványaként értelmezhető. Ebben a kontextusban tehát Derridának a metafora elhasználatára vonatkozó felismerése Nietzsche esetében nem autonóm folyamatként működik, hanem egy olyan de-esztétizálódási átalakuláshoz tartozik, amelynek szükségszerű végkifejletét jelenti a fogalom térryerése. Nietzsche esztétika-fenomenológiájában a trópusok, alakzatok, figurák azt a nyelvlámpot jelentik meg, amikor a nyelv az esztétikai fenomenállal alakít ki jelölési kontaktust, míg ezzel szemben az „elnyűt”, elkopott fogalmi nyelvhasználat az esztétikai jelentőségétől megfosztott fenomenális referenciára vonatkozik. Mindez azt jelenti, hogy az esztétika-metafizikának evidens módon a retorikaként felfogott nyelv felül meg, s azzal párhuzamosan, ahogy az esztétikai fenomenumból pusztán fenomenon jön létre, a tropológikus nyelv fogalomná, míg az esztétikum metafizikája a fizikai realitás fenomenális megjelenésévé degradálódik. Nietzsche programja alapvetően tehát a fenomenális–fogalmi kettenesség által meghatározott fizikai valóság meghaladására irányul, amit egy esztétikai retorikai metafizika kidolgozása által vél megvalósíthatónak. Ebből kiindulva a nyelv és az érzéki elem közti jelölés két különböző módját a fizikai és a metafizikai valóság összefüggésében a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. fizikai realitás: fogalom → empirikus fenomenon
2. művészet–metafizika: retorika → esztétikai fenomenon

A fizikai és a metafizikai szféra közt felállított kétszintű struktúra további oppozíciók – imnució/absztrakció, művészet/tudomány

24 Kiemelés az eredetiben, I. Nietzsche, Friedrich: *A nem-morálisan függőtt létegről és barátságáról*, i. m. 10.

– alapját jelenti, s ez nyírt kindulási alapot Nietzsche-nél a szubjektum két különböző típusának, az empirikus és az esztétikai szubjektumnak az elválasztására és megkülönböztetésére is: „... csak az önmagáról mint szubjektumról, mégpedig mint művészi módon alkotó szubjektumról való elfeledkezésnek köszönhetően élhet az ember valamelyes nyugtalomban, biztonságérzetben és következtettséggel, amint egy pillanatra kiszabadulhatna e hiedelem börtön-falai közül, rögvest odalenne az »önmudat«.”²⁵

Az önmagába zárt konstrukcióként leírt emberi „önmudat” viszonyát a művészen alkotó szubjektumhoz képest a felejtés határozza meg. A felejtés megszűnése azonban nem a két individuumsforma szintézisét eredményezi Nietzsche-nél, hanem az empirikus önmudat felszámolását, megsemmisülését („rögvest odalenne az »önmudat«”). Ezt az átalakulást annak mintájára kellene elgondolnunk, ahogyan Nietzsche a „természetes nyelvet” a retorikában való különbség nélküli totalizációját, feloldását jellemezte. Ebben az értelemben, ahogy „a tulajdonképpeni szavak és a trópusok között nincs különbség”, éppúgy az esztétika metafizikai szubjektuma és az empirikus „önmudat” közt sem állhat fenn differencia. Az ember önmudata és a művészi szubjektum viszonya tehát nem tekinthető egyentartúnak, mivel az esztétikai szubjektum megnyilvánulása automatikusan az önmudat halálát, kiktatását eredményezné. Ez a végső átalakulás azonban Nietzsche írásában – ahogy a fogalmi nyelv retorikabeli feloldódása sem – nem következik be, hanem mindig csak mint feltételezett, hipotetikus eseményként kerül leírásra. Mert bár Nietzsche folyamatosan megidézi a szabadság azon előrevetített pillanatát, amikor az ember – elpusztítva „önmudatát” – kiszabadulhat a fizikai realitás fogalmak alkotta börtönéből, s átjéphet a trópusok figurák alkotta művészet metafizikai régiójába, ez a döntő határátlépés sosem valósul meg. Az *Über die Wahrheit und Lüge* zárkora ezért különösen fontos, a két embercélpus egymás mellé állítása végül annak az egységteljesítését jelenti, amely nem engedi el határátlépés megételét, s fenntartja a két nyelvi térre nem kölcsönös, egymást feltételező fennállását.

25 Uo.

38

TOBBLET

Hasonló tendenciák figyelhetők meg Nietzsche 1874 nyarán tartott egyetemi retorikakurzusában is. Nietzsche előadásszövegé anynyban jelent újdonságot az eddigiekben kifejtettekhez képest, hogy a retorikusként értett nyelv gondolata a *tudattalan művészet* hipotézisével kapcsolódik össze. Annak oka, hogy nem létezik retorikamentes nyelvhasználat, egy olyan álláspontból következik, amely a tudat primátusára épülő nyelvfelfogás kritikájaként, korrekciójaként nyeli el jelenését. Ebből következően a tudatos művészet eszközeiként elgondolt retorika Nietzsche okfejtése szerint eredendően egy, a tudat által nem kontrollált művészi szféra létezésére vezethető vissza. „Nem nehéz azonban bebizonyítani, hogy amit a tudatos művészet eszközeiként »retorikusnak« nevezünk, azok a nyelvben és annak létrejövésében mint a tudattalan művészet eszközei működtek, vagyis hogy a retorika a nyelvben rejlő művészi eszközök továbbfejlesztése az értelelem napvilágánál.”²⁶

A „szónoklat művészi eszközeinek tudatos alkalmazására”²⁷ rendelkezható retorika statikus állapotát Nietzsche egy, a nyelv létrejövésében (*Wahrheit*) „a tudattalan művészet eszközei” révén közreműködő dinamikus szemponttal egészíti ki. A retorika kettes jelentése azonban nem két egymástól független területet jelöl, amennyiben a tudatos eszközhazsnálat által uralt statikus retorika ráutalt a nyelv – figurákat, trópusokat mozgósító – permanens keletkezésben lévő stádiumára. A tudattalan erdejé elsősorban ezen a dinamikus nyelvi szinten érvényesül, ami a retorika esztétikai működését az időbeli keletkezés állapotában jeleníti meg.

A tudattalan kérdése Nietzsche előadásában egy későbbi helyen, a nyelvi úsznóság kérdésénél is felbukkan. Nietzsche úgy véli, hogy a képzett, arisztokratára rétegek által kidolgozott normatív köznyelvet (ízus) mint a nyelvfeljődés kései fejleményét megelőzi a nyelv olyan stációja, amikor a tiszta és nem-úszta beszédmód még nem választható el egymástól. S mindez azt jelenti, hogy a tisztaként szankcionált köznyelvet végső soron a nyelvben rejlő „tudattalan törvények és analógiák”²⁸ határozzák meg.

26 Nietzsche, Friedrich: *Retorika*, i. m. 21.

27 I. m. 20.

28 I. m. 25.

2009 / 3

39

Nietzsche tehát a retorika két fajtáját különbözteti meg: az egyik a művészet tudatos (*als Mittel bewusster Kunst*), míg a másik tudatlan (*als Mittel unbewusster Kunst*) eszközönek tekinthető. A tudattalanban ilyen dichotóm struktúrája ugyanakkor belleszkedik a korábban vizsgolt kétszintű szerkezet egészébe is. Ennek alapján a művészet-metafizika a tropologikus nyelv és esztétikai hatásért felelős tudattalan keletkezés (*Wirkten*) állapotát jelöli, míg a tudat által uralt fizikai realitás szintjén az esztétikai karaktertől megfosztott fogalmak jelölési technikája érvényesül.

A bázei korszak két alapvető felismerése – a metafizikaként értett esztétika és a retorikaként elgondolt nyelv – tehát szorosan összefügg egymással s alapvetően meghatározza Nietzsche gondolkodásának kettős szerkezetét. Épp ezért, ha e két alaptézist nem elválasztva, hanem egymás összefüggésében értelmezzük – a de Man által gyakorolt dekonstruktív olvasásmóddal szemben –, a reabilitált esztétikával Nietzsche retorikai nyelvfelfogása is a maga eredendő komplexitásában mutatkozik meg.

Conținut

Limbului retoricii și metafizica estetică. Reflecții non-sistematice despre concepția asupra limbajului la Nietzsche

Cuvinte cheie: *metafizica artei, fenomen, estetică, fenomenologia estetică, retorica, limbaj conceptual, abstracție, intuiție*

În perioada din Basel Nietzsche elaborează două teme filosofice majore: metafizica artei și problema limbii interpretate ca retorică. Studiul de față analizează aceste două spații ale gândirii sale filosofice. Metafizica artei este tematizată în *Nagleras tragădei* (1872), în care concepția centrală este „fenomenul estetic” (*ästhetischer Phänomen*). Pe baza accesului putem defini concepția din încrește despre artă a lui Nietzsche ca fenomenologică estetică. Scrierile nietzscheene legate de teoria limbii s-au născut între anii 1869 și 1874. În aceste texte cea mai importantă perspectivă teoretică a lui Nietzsche este legată de identificarea limbii cu retorică. Această dimensiune retorică a limbii apare la Nietzsche încotdeauna cu sens estetic. Astfel, fenomenologia estetică este prezentă și în scrierile cu caracter de critică a limbii, însemnând baza teoretică a viziunii nietzscheene despre natura limbii.

Abstract

The Language of Rhetoric and the Metaphysic of the Esthetic. Non-systematic Reflections about Nietzsche's Conception of Language

Keywords: *art-metaphysics, aesthetic phenomenon, aesthetic-phenomenology, rhetoric, conceptual language, abstraction, intuition*

In his Basel-period Nietzsche composes two philosophical themes: his conception of aesthetics-metaphysics and the one of the question of language interpreted as rhetoric. The essay analyzes this two areas of Nietzsche's thought. The art-metaphysics is sketched in *The Birth of Tragedy* (1872), whose essence was summarized most exactly in the concept of „aesthetic phenomenon” (*ästhetischer Phänomen*). It is based on the fact that Nietzsche's early artistic interpretation can be defined as „aesthetics-phenomenology”. The language-theoretical works of Nietzsche were written between 1867 and 1874. In these texts Nietzsche's most important theoretical insight refers to the identification of language with rhetoric. However, this rhetorical dimension of language always has an aesthetic meaning. The aesthetics-phenomenology accordingly appears also in the language-critical writings of Nietzsche and that means the theoretical fundament of his language-theory.

Horváth Péter – filozófus, irodalomkutató. Felsőfokú tanulmányai során történelmet, magyar irodalom és nyelv, valamint filozófia szakon szerzett egyetemi diplomát. Ezt követően a pécsi Irodalomtudományi Doktori Iskola ösztöndíjas hallgatója, itt végzett tanulmányait 2009-ben zárta le Kertész Imre prózájáról írott disszertációjával. A huszadik és tizenkilencedik századi filozófia (Schleiermacher, Heidegger, Heidegger, illetve Foucault), valamint a modern magyar irodalom témáit, problémáit feldolgozó tanulmányai különböző folyóiratokban (*Literatúra, Pro Philisophia Fizetéké, Passim, Somogy*), illetve tanulmánykötetekben jelentek meg. Számos kutatási területre a huszadik századi filozófia (egzisztencializmus, fenomenológia, hermeneutika), irodalomtudomány (dekonstrukció) és esztétika egyes irányzatainak vizsgálatát foglalja magába.